

SCHILLER: AZ ÖRÖMHÖZ (AN DIE FREUDE, 1785)

LÁBJEGYZET

Schiller talán legismertebb költeményének, a még életében népdallá vált, és számos megzenésítés¹ közül a beethoveni IX. *Szimfónia Örömdája* formájában előbb a németek nemhivatalos, majd az Európai Unió hivatalos himnuszává lett *Az örömhöz* című művének számos rétegét tárták föl kiváló elemzések. A vers a Christian Gottfried Körnerhez érkező költő barátságukat ünneplő gesztusától a szabadkőműves eszmékkal és dalokkal mutatkozó párhuzamokig, a társadalmi egyenlőség dicséretétől a barátság kozmikus világteretítő s -mozgató erejének költői teológiájáig, az anakreóni és felvilágosodáskori irodalmi előzményektől a mű gazdag utóéletéig – megannyi értekezés tárgya. Adódnak a párhuzamkeresések a szerző más poétikai műveivel, így pl. a *Die Bürgerschaft* (*A kezesség*) című verssel, mely a barátság legyőzhetetlenségéről szóló arisztoksenoszi antik történet újraköltése, az *An die Freunde* (*Barátainak*) költeménnyel, vagy másfelől az előző év végén írt *Resignatio* (*Lemondás*) és a *Freigeisterei der Leidenschaft* című versekkel. Az örömistennőt vagy a baráti társiasságot dicsérő művek irodalomtörténete is kitüntetett helyen tartja számon e költeményt, ahogyan Shaftesbury filozófiájának, Friedrich von Hagedorns *An die Freude*, vagy Klopstock *Der Zürchersee* című versének hatását is kutatták.²

1 Pl. Körner, Zelters, Schubert, Csajkovszkij, ifj. Johann Strauss kompozíciói... Már Schiller életében mintegy ötven mű.

2 Schiller Körnerhez írt későbbi leveléből (1800. okt. 21.) tudjuk, hogy a szerző utólag elégedetlen volt a művel, pusztán alkalmi versnek tartotta. „*Die Freude* hingegen ist nach meinem jetzigen Gefühl durchaus fehlerhaft und ob sie sich gleich durch ein gewisses Feuer der Empfindung empfiehlt, so ist sie doch ein schlechtes Gedicht und bezeichnet eine Stufe der Bildung, die ich durchaus hinter mir lassen mußte um etwas ordentliches hervorzubringen. Weil sie aber einem fehlerhaften Geschmack der Zeit entgegenkam, so hat sie die Ehre erhalten, gewissermaßen ein Volksgedicht zu werden. Deine Neigung zu diesem Gedicht mag sich auf die Epoche seiner Entstehung gründen; aber diese giebt ihm auch den einzigen Werth, den es hat, und auch nur für uns und nicht für die Welt noch für die Dichtkunst.” Habár szerzője nem tartotta különösebben jeles műnek, számos, Schiller gondolkodását végigkísérő gondolati elem és kép jelenik meg benne.

Ezúttal a mű egy eddig talán kevésbé hangsúlyt kapott vonására szeretnék utalni. Az olyan olvasó számára, aki Schillerben nem a patetikus lánglelket, hanem a már korai műveitől kritikus és illúziótlan szellemet látja, különösnek tűnhet a költemény szokásosan himnikusnak, eufórikusnak tekintett hangja, a túlfűtött képek sora. Peter-André Alt nagy Schiller-monográfiájában ez a vers mindenesetre a *Resignatio*val és a *Freigeisterei*el együtt az *Enthusiasmus und Skepsis* fejezetcím alatt szerepel. Igaz, nála a szkepszis az egyházi morált illetően merül fel. Valóban félreértés volna ezt a verset Schiller derűs életfelfogásának tulajdonítani, ám azt hiszem, a mű nem is pusztán a keresztény metafizika megváltásgondolatával szembeállított öröm- és szeretetelv entuziasztikus ódája.³ Gerhard Kaiser ragyogó tanulmányában, a *Vergötterung und Tod*-ban arról írva, hogy Schiller sem a felvilágosodás evilági, sem a barokk túlvilági optimizmusát nem osztotta, s hogy szemében az ember megistenülése a reális létben csak *hiányként* jelenik meg, ebben a kontextusban említi az *An die Freude*-t is.⁴ Mint ismeretes, a *Die Räuber* (*Haramiák*) és a *Kabale und Liebe* (*Ármány és szerelem*) szerzője évek óta meglehetősen szkeptikusan írt a valóságos lét iránti minden túlfűtött lelkesedésről, annak zsákutcáiról, legyen szó akár a társadalmi-politikai, akár a szerelem útjában álló határok heves áttöréséről – motiválják ezt bár a szív érzelmei, a szabadság vagy a felvilágosodás eszméi. A *Don Karlos*on is dolgozott már, hogy megírásával azután egy roppant ellentmondások feszültségrendszerét kidolgozó, minden naivitást lecsupaszító dráma szülessen.

Szerintem ez a vers is azon írások sorába illeszkedik, amelyekben Schiller – igaz, az első benyomás ellenére, indirekt módon – éppenséggel a valóság és a szellemünk alkotta világ kontrasztját állítja. Ezúttal nem a költészet, a művészet, a filozófia rejtheti jótékony – bár a reflexió előtt áttetsző – fátyol mögé, szellemítheti át, és teheti ezáltal emberileg elviselhetővé a méltóságunk képzetére olyannyira rászoruló, mert attól idegen, pőre létet,⁵ hanem *a bor*. Persze, mint az egy évvel később írt *Dithyrambe* (*Dithyrambus*, 1786) nyilvánvalóvá teszi, a költészet és az isteni ital eleve összetartozik: Bacchus nyomában látogatja meg a földieket a többi istenség. S minthogy az öröm csak Jupiter csarnokában lakozik, az istenektől égi nedűvel teli serleget kér a költő, hogy gyöngyöző mámorában, a szemét elfedő égi harmat takarásában ne lássa többé a halál folyóját, s hadd higgye, közülük való. A pezsgő,

3 Peter-André Alt: *Schiller*, Verlag C.H. Beck, München, 2004. I. k. 247–255.o.

4 Gerhard Kaiser: „Vergötterung und Tod”, in: uő: *Von Arkadien nach Elysium. Schiller-Studien*, Vandhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1978. 15. o.

5 Vö. pl. *Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung; A művészek; Mi az egyetemes történelem és mi végre is tanulmányozzuk?; Levelek az ember esztétikai neveléséről stb.*

gyöngyöző égi italtól megnyugszik a kebel, s míg a halál látványát isteni köd takarja, fényessé válhat a tekintet.⁶

Schiller *Az örömhöz* címzett versét 1785 nyarán Körnernél vendégeskedve, a Lipcse melletti Gohlisban kezdte el írni, s novemberben barátja drezdai loschwitzi szőlőbirtokán fejezte be. Körner révén anyagi gondjai enyhültek, a mintegy kölcsönkapott jólét idejét egyebek mellett drága borokkal, némi ópiumfogyasztással múlatta, s örömét csak barátai körében lelte. Gohlisi tartózkodását a társaság elutazása után „remeteként, szomorúan és üresen” élte meg. „Mit keresek én itt?” – írta neki szeptember 6-án. „Az egész környék úgy hever itt, akár egy felcicomázott hulla a díszes halottas ágyon – a lelke odavan.” A *Don Karlos* írásával egyelőre nem haladt, a *Fiesko* és a *Räuber* utólagos korrekcióit tervezte, de nem tudott igazán elmélyülni a munkában. A szép tájban álló loschwitzi ház hideg és szűk szobájának ajtaja előtti profán zajok sem inspirálták. A *Don Karlos*on munkálkodna, írja *Bittschrift* (*Könyörgés*) című versében,⁷ amikor

*Ajtómban döng a sulykoló,
Szapul a szolgálányka,
S engem az a kétszárnyu ló
Hí Fülöp udvarába!*

A költői varázslatot a valóság, Eboli hercegnő hangját a mosónőé töri meg:

*Már hallom győztes sikolyát,
Már hallom. – Mi a mennykő?
Bevágtak egy vizes ruhát,
csak úgy csobbán a teknő.
És álom tündérség oda,
Hercegnő, Isten áldjon!
Ördög vigye akárhová
A költést – nagymosáskor.*

Úgy látszik, amúgy is minden a spanyol udvar ellen esküdött:

*Fejem nehéz, akár az ón,
Pipadohányom nincsen,
No, szomorújátékomon*

6 „Die Freude, sie wohnt nur / In Jupiters Saale, / O füllet mit Nektar, / O reicht mir die Schale! Reich ihm die Schale! / Schenke dem Dichter, / Hebe nur ein. / Netz' ihm die Augen mit himmlischem Thau, / Daß er den Styx, den verhaßten, nicht schaue, / Einer der Unsern sich dünke zu sein. / Sie rauschet, sie perlet, / Die himmlische Quelle, / Der Busen wird ruhig, / Das Auge wird helle.”

7 A *Bittschrift* felett ez áll: *Unterthänigstes Pro Memoria an die Constistorialrath Körnerische weibliche Waschdeputation in Loschwiz eingereicht von einem niedergeschlagenen Trauerspieldichter. Alatta pedig: F. Schiller Haus- und Wirthschafts Dichter.*

*Könyörüljön az Isten!
A rongypapíron téveteg
Jár tollam, mintha írna:
Üres szívből érzelmeket
Kisajtolni ki bírna?”
(Jékely Zoltán ford.)*

Bár Körner társaságában Schiller ekkor valóban éppen élete örömteli pillanatait élte meg, és az ebből az alkalomból írt költemény a barátság dala, számomra úgy tűnik, hogy e megtalált barátság nagy örömén túl műve ezúttal sem válik a lét lelkes és optimista dicséretévé. A barátságot egy augusztusi levelében annak az istennőnek látta, akit éppen nem a boldog, hanem a szenvedő ember fedez fel.⁸

Olyan bordalt írt, amely baráti körben a *valóság helyett a mámor eufórikus vágyképeit, kívánságait idézi fel*. Az első versszak ezt nyomban egyértelművé teszi (1–8):

*Freude, schöner Götterfunken,
Tochter aus Elysium,
Wir betreten feuertrunken
Himmlische, dein Heiligtum.
Deine Zauber binden wieder,
Was der Mode Schwert geteilt;
Bettler werden Fürstenbrüder,⁹
Wo dein sanfter Flügel weilt.*

Vagyis „tűzittasan” léphetünk be abba az *égi varázsvilágba*, ahol gyöngéden egyesül az, ami egyébként élesen – mintegy karddal – szétválasztott; ekkor (csak ekkor) lehet testvérré koldus és fejedelem.

Elysium, a bűvös, nem evilági mező, hol haláluk után a büntelen költők, hősök, papok – az istenek kegyeltjei – időtlen boldogságban leledzenek, Schiller szövegeiben nem egyszerűen egy szokásos antikizáló toposz, hanem következetesen az *a realitáson túli – azzal szembeállított – hely*, ahol alternatív léttel bíróként gondolhatunk a képzelt, ideális világra. Vágykép és lét egyesülésére. Elízium helyét a schilleri fogalomvilágban a szerző teoretikus igénnyel ismeretesen *A naiv és szentimentális költészetről* „Idill” fejezetében tárgyalja. Tekintve, hogy – mint írja – *a boldogság, a vágy és a valóságos társadalom összeférhetetlennek mutatkozik*, a szentimentális, vagyis a nem naiv költő tudja, hogy „mindig két egymással ütköző tárggyal van dolga egyszerre, nevezetesen

8 Zeus három lánya – a Szerelem, az Erény és a Barátság – közül, írja Schiller, a barátság istennője könnyét törölve mondja atyjának, hogy őt a boldog emberek nem, csupán a szenvedők keresik. *Levél Körnernek* 1785. augusztus 7-én.

9 A vers későbbi verziójában e sor helyett az „*Alle Menschen werden Brüder*” áll.

az eszménnyel és a tapasztalattal”, s hogy az eszmény „realitássá válhat, [...] a valóságos tapasztalat nemhogy nem táplálja, de sokkal inkább folyamatosan aláássa ezt a hitet, ezért mint annyi más esetben, itt is a költői képesség siet az ész segítségére, hogy a szemléletben ábrázolja [...] az eszmét”.¹⁰ Ezért a szentimentális műben az idill, vagyis annak lehetősége, hogy „megszűnik a valóságnak az eszménnyel való minden ellentéte”, csak Elízium költői képében lehetséges. Az elveszettnek tudott egykori – a naiv létet megtestesítő – Árkádia helyén illúziókat romboló valóságunk áll – amelynek elidegenedettségét az *Esztétikai levelekben* írja le –, s az e valósággal szembeállított, immár a szellem által tudatosan életre varázsolt Elízium realitása csak az irrealitásban, a költői, gondolkodói ellenvilágban lehetséges. Bár ezek a szövegek nyolc-tíz évvel később születtek, Schiller művei máskor is következetesen ebben a szellemben használják Elízium képét.¹¹ Az *Aeneis* (VI 637–665) ihlette *Elisium* (1780) című versében az *An die Freude* soraihoz hasonlóan a végtelen öröm és békeség halált immár nem ismerő idillje uralkodik, és a *Die Götter Griechenlands* (*Görögország istenei*, 1788) is egészen hasonlóan említi a hajdani szép „Meseország” (*Fabel-land*) tünt *Elysienjét*. Az *Abschied Andromachas und Hektors* (*Andromakhé és Hektór búcsúja*, 1781) Hektóra azzal búcsúzik, hogy a halál után „wir sehen uns in Elysium”. (Az első verzióban: „Steig’ ich nieder zu dem styg’schen Fluß”) A *Die Künstlerben* (1789) a művész majd „szerelmes csalással” (*mit lieblichem Betrüge*) festi a valóság börtönfalára *Elysiumot*, a *Das Ideal und das Leben* (*Az eszmény és az élet*, 1795; első változatban: *Das Reich der Schatten*) tárgya pedig kifejezetten ez a szembeállítás. Az Öröm az *An die Freude* első versszakka szerint ehhez a realitáson túli, varázsvilághoz tartozik, annak leánya.

A nyitó versszak után az ivócimborák kórusa máris elérzékenyülve csókoltatja, s ölelné át az emberiséget, hisz a csillagsátor fölött egy jóságos isten *kell* lakozzon (9–12):¹²

10 Friedrich Schiller: „A naiv és szentimentális költészetről”, in: uő: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2005. 315. o. (Ford. Papp Zoltán)

11 Ld. erről pl. Gert Sautermeister: *Idyllik und Dramatik im Werk Friedrich Schillers. Zum geschichtlichen Ort seiner klassischen Dramen. Studien zur Poetik und Geschichte der Literatur*, vol. 17., Kohlhammer, Stuttgart, 1971.; Gerhard Kaiser: „Von Arkadien nach Elysium”, in: uő: *Von Arkadien nach Elysium. Schiller-Studien*, id. kiad. 206–217. o.; Norbert Oellers: *Die Aktualität eines Idealisten*, in: „Aus Politik und Zeitgeschichte”, Beilage zur Wochenzeitung *Das Parlament*, Bonn, 2005. 02. 21.;

12 Az eredeti kéziratban csak vízszintes tollvonások választják el a versszakokat, a nyomtatott német szövegek általában *Chorus* vagy *Chor* jelzést alkalmaznak. Rónay György magyar fordítása a „kar” szót használja. Ez megfelel a mű gyakori, antikizáló, patetikus olvasatának, amit per-ze az Elízium és az istenek említése erősíthetne, ha nem szerepelne máshol egyetlen istenség, illetve „Atya”, vagy éppen „az Ismeretlen”, nem szólva a kerubokról és a szeráfokról (jelezve, hogy Schiller itt nem egyetlen kultúrkorszak, hanem a tág értelemben vett nyugati kultúra toposzait használja), ha Elízium Schillernél nem épp az elveszett antikvitást követő elidegenült világgal szembeállított, egyáltalán nem múltbeli ellenvilágként volna állandó motívum, és ha ezáltal nem éppen egy visszatérően hangsúlyozott *bordalról* volna szó. A borívászat során pedig általában nem görög *kar*, hanem barátok *kórusa* fakad dalra. A magasztos, klasszikus elemek és az ital kiváltotta mámor egymásba csillantásának játékában éppen a vers kulcsüzenetét láthatjuk.

*Seid umschlungen, Millionen!
Diesen Kuß der ganzen Welt!
Brüder – überm Sternenzelt
Muß ein lieber Vater wohnen.*

S ezután következnek az elíziumi boldogságot ecsetelő, eufórikus versszakok (13–56): Örömet kortyol minden lény; az emberi és a természeti világot – jót és gonoszt egyaránt – a barátság, a szimpátia köteléke tartja össze borszőlőt, kipróbált barátot nyújtva nekünk, s még a féregnek is mámort... Csak a barátságot nem ismerők maradnak kívül e testvéri egyesülésen. Nem térdre hullva, lent, hanem a csillagok fölött keresendő trónján az Ismeretlen, ott kell lakjon a világ alkotója. Az öröm a világ óraművének mozgatója – a virágbimbótól az égitestekig. Az igazság tüztükréből ő mosolyog a kutatóra, ő vezeti a túrni kész az erény meredélyén keresztül; a hit napsütötte hegyén az ő zászlaja lobog, őt látjuk angyalok kórusa közt felemelkedni a megnyílt koporsókból (!).

Ám a mindent átható, beteljesült öröm mámore és a *tűrés* dicsérete egyszerre összefonódik – a tűrést élteti most a kórus (57–60):

*Duldet mutig, Millionen!
Duldet für die beßre Welt!
Droben überm Sternenzelt
Wird ein großer Gott belohnen.*

Ha *valóban* örömben fürdik minden, s még a férgek is kéjes gyönyörben hemperegnek (*Vollust ward dem Wurm gegeben*), miért és mit kell embermillióknak túrni? Miért kell egy *jobb világ* majdani égi jutalmában reménykedni? A vers éppen nem a földi valóság idilljét állítja. A következő sorok megannyi óhajt, követelést (*solleneket*) formálnak vágyott hasonlatossággá az istenekhez (61–68) (a *Dithyrambe* szerint is az ital mámore teszi egyenlővé a költőt – képzeletében – az istenekkel):

*Göttern kann man nicht vergelten,
Schön ists, ihnen gleich zu sein.
Gram und Armut soll sich melden,
Mit den Frohen sich erfreun.
Groll und Rache sei vergessen,
Unserm Todfeind sei verziehn,
Keine Träne soll ihn pressen,
Keine Reue nage ihn.*

Kívánjuk tehát, hogy gyászoló és nyomorgó együtt örvendezzen a boldogokkal, hogy feledjünk haragot és bosszút, hogy bocsássunk meg halálos el-lenségünknek, s ne hulljon könnye, ne rágja büntudat! S a kórus ehhez igen

praktikusan még hozzáteszi: töröltesse el adósságaink!¹³ Béküljön ki az egész világ! (69–70)

*Unser Schuldbuch sei vernichtet!
Ausgesöhnt die ganze Welt!*

Mindehhez valóban elengedhetetlen, hogy az istenekhez hasonlatossá váljunk, hiszen az ég is úgy ítél, miként mi itt a földön (Vö. *Resignation*, 1786: *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht*). (71–72)

*Brüder – überm Sternenzelt
Richtet Gott, wie wir gerichtet.*

Úgy látszik tehát, a csillagsátor felett trónoló nagy isten tőrésünket jutalmazó ítélete, ahogyan ezt a 60. sor ígérte: a mi vágyunk – azzal szembesülünk, hogy az ítélet valójában ránk marad. Jól jön hát a borospohár (73–76):

*Freude sprudelt in Pokalen,
In der Traube goldnem Blut
Trinken Sanftmut Kannibalen,
Die Verzweiflung Heldenmut –*

A kupában szerencsére öröm pezseg, a szőlő aranyló vére, így a kannibálok gyöngédséget, a kétségbeesettek hősi bátorságot kortyolhatnak. A bordal immár tényleg egészen bordalnak bizonyul: nemcsak a körbejáró teli korsó, a poharak, de az ivócimborák maguk is felemelkednek az asztaltól, hogy italuk habja az égig szökjön. Poharukat a jó szellemre üritik. (77–80)

*Brüder, fliegt von euren Sitzen,
Wenn der volle Römer kreist,
Laßt den Schaum zum Himmel sprützen:
Dieses Glas dem guten Geist.*

S kórusba fonódó bordal ismétli az égi jó szellemre mondott áldomást (81–84):

*Den der Sterne Wirbel loben,
Den des Seraphs Hymne preist,
Dieses Glas dem guten Geist
Überm Sternenzelt dort oben!*

Ezután a súlyos szenvedéssel és a hatalommal szemben bátran kiálló, a megszomorított ártatlanság pártját fogó, vagyis a valóság éppen nem elízi-

13 Schiller felhalmozódott adósságait az istenek helyett Körner rendezte.

umi örökökben fürdő állapotáival szembeszegülő, igaz erényekre esküvés parancsa szól (85–92):

*Festen Mut in schwerem Leiden,
Hülfe, wo die Unschuld weint,
Ewigkeit geschwornen Eiden,
Wahrheit gegen Freund und Feind,
Männerstolz vor Königsthronen –
Brüder, gält es Gut und Blut, –
Dem Verdienste seine Kronen,
Untergang der Lügenbrut!*

S erre, a szent kört járó, aranyló borra tett esküre szólít a kórus is (93–96):

*Schließt den heiligen Zirkel dichter,
Schwört bei diesem goldnen Wein:
Dem Gelübde treu zu sein,
Schwört es bei dem Sternenrichter!*

Végül az utolsó körben már végképp radikalizálódnak a vágyak (97–104):

*Rettung von Tyrannenketten,
Großmut auch dem Bösewicht,
Hoffnung auf den Sterbebetten,
Gnade auf dem Hochgericht!
Auch die Toten sollen leben!
Brüder trinkt und stimmt ein,
Allen Sündern soll vergeben,
Und die Hölle nicht mehr sein.*

Az óhajok a valóság nyomorúságától s a hitbéli pokoltól is szabadítanak: Menekvés a zsarnok láncától, nagylelkűség még a gonoszsággal szemben is, remény a halálos ágyon, kegyelem a legfőbb ítélőszék előtt! És még a halottak is éljenek! Igyatok Testvérek egyetértve: bocsátassék meg minden bűn, s többé pokol se legyen! S így zárja e kört a kórus is (105–108):

*Eine heitre Abschiedsstunde!
Süßen Schlaf im Leichentuch!
Brüder – einen sanften Spruch
Aus des Totenrichters Munde!¹⁴*

Az örömóda lelkesedése a halotti lepelben ránk váró édes álomig, a halottak fölött ítélő bíró lágy szívű döntésének vágyáig hevül. A borozás vidám bú-

14 A vers üzenetét az abszurditásig feszítő utolsó két versszakot Schiller később elhagyta.

csúórája egyben az élettől való derús búcsú vágya. *A halál pillanatának derűje* – mint majd az *Esztétikai levelek*ben olvassuk – abból fakad, hogy az élet valóságában a szabadság időből kilépni tűnő pillanatait az időbe való visszahullás követi, ám a halál percében az időiségtől való distancia kiteljesedik, végérvényessé válik. Ha Elíziumba mintegy megistenülve léphetünk, s „az istenséghez vezető út[on]” a valóságos, halandó individuum „sohasem ér el a célhoz”,¹⁵ a belépés az élet és halál közötti realitásbeli határ átlépése.¹⁶

A versben végig a bor – az újabb poharak – fokozódó mámora visz a megélt, megtapasztalt élettől egyre távolabbi óhajokig – egészen az édes halálig és a megelevenedő holtakig.

A költeményt nem egyszerűen a kórus visszatérő belépése tagolja, hanem a valóság és a vágyott, örömben egyesülő világ – végül a halálfélelem és a bájos vég – közötti implicit feszültség, melyet végig a bor hidal át. A koldust és fejedelmet testvérré ölelő boldogság birodalma, a kéjesen víg férgék, a bátor gyávák, a gyöngéd kannibálok, a poklot és a halált nem ismerő, de legalábbis a halotti lepelben is örvendező cimborák elíziumi világa – éppenséggel nem földi valóság. Így a mű – oly sok olvasattal szemben – éppen nem a felhőtlen lelkesedés derűjét, hanem annak tudását rögzíti, hogy *e lelkesedés mintegy a valóság ellenében, az ital mámora révén lehetséges*. Éppúgy a valóság ellenében, a „szépség árnyékbirodalmában” ahogyan írásaiban annyiszor, például egy évtizeddel később:

*Fliehet aus dem engen dumpfen Leben
In der Schönheit Schattenreich!*¹⁷

S a varázsvilág felé forduló hősnek itt is vidám borospohár jár:

*Und die Göttin mit den Rosenwangen
Reicht ihm lächelnd den Pokal.*

15 Friedrich Schiller: „Levelek az ember esztétikai neveléséről”, 11. levél, in: uő: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, id. kiad. 190. o.

16 Gerhard Kaiser a *Vergötterung und Tod*-ban mutatja be, hogy a megistenülés és a halál összefonódó témája az egész Schiller-életművön végigvonul. A művészet véget nem érhető törekvés az ember istenszerűségének felmutatására. A mindent kiegyenlítő valóságos megistenülést a halál hozhatja el, ez azonban nem időbeli pont, hanem az idő megszűnése. Ld. még Michael Mann: „Schiller und sein Prinzipal der Tod”, in: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 43., J. B. Metzler Verlag, Stuttgart, 1969. 114–125. o.

17 *Das Reich der Schatten*, 1804. Utóbb a vers a *Das Ideal und das Leben* címen lett ismert, s e sorok is változtak; a szépség árnybirodalmából az eszmény birodalma lett: „Fliehet aus dem engen dumpfen Leben / In des Ideales Reich!” (Nemes Nagy Ágnes fordításában: „Menekülj e szűk, dohos világból, / vár az eszmény hona rád.”) De éppily nevezetesek pl. a *Der Antritt des neuen Jahrhunderts (Az új évszázad kezdetén)* zárósorai: „Freiheit ist nur in dem Reich der Träume, / Und das Schöne blüht nur im Gesang.” (Kálnoky Lászlónál: „Egy szabad hon van csak: Álomország; / És a szépség csak dalban virul!”)